

מכתלי בית הדין

תשובות אקטואליות
בענייני חושן משפט
על הפרשה

גיליון רצ"ח, פר' במדבר תשפ"ה

משולחנו של הגאון
רבי מנחם מנדל
פומרנץ שליט"א
ריש מתיבתא 'עוז והדר'

האם ניתן לבטל חלק בכורה לנכדים?

שיטת המהרי"ט שאין לבטל זכות בכורה גם לאחר מות

והנה בנידון זה כבר נשאל המהרי"ט (חושן משפט סימן עא) והשיב שכן הבכור נוטל פי שניים, ואפילו אם יש עדים שהוא אמר בשעת מיתה שהוא מחלק הנכסים לחצאין ומבטל חלק בכורה, לא אמר כלום, שהרי נפסק להלכה שאי אפשר לבטל חלק הבכורה. אלא שבקצות החושן (סימן רפא ס"ק ד) העיר שמאחר שהמהרי"ט לא הזכיר את דברי הרמב"ן ניכר שלא ראה את דבריו, ונראה שבוודאי אילו היה שומע את דברי הרמב"ן לא היה חולק עליו.

הכרעת הפוסקים שאין לבטל זכות בכורה

אך במנחת חינוך (מצווה ת) כתב שאין בדברי הקצות החושן השגה על המהרי"ט, ולא יוכלו היורשים לטעון 'קים לי' כשיטת הרמב"ן, לפי שהיא דעה מחודשת שלא הובאה בראשונים ובאחרונים ובשולחן ערוך.

וכן כתב בשו"ת פני משה (חלק ג סימן סג), שהמהרי"ט כתב שכאשר היה רואה חידוש אצל איזה פוסק ששום אחד לא הזכירו, כתב שמן הסתם, מכך שלא הזכירו שאר הפוסקים את החידוש, משמע שלא סברו כמותו. ואילו היו הראשונים סוברים כרמב"ן, לא היו שותקים על כך.

וכן בערוך השולחן (שם) שמאחר שלא מצאנו לכל הראשונים שיזכירו זאת, וגם הטור והשולחן ערוך לא הזכירו כן, הרי שזו דעה יחידית שאינה עומדת להלכה.

ובאולם המשפט (סימן רפא סעיף ד) הביא את דברי הרמב"ן והעיר שנראה כי הרמב"ן לא כתב חידוש זה כהלכה פסוקה, שכן לא הביא דין זה בחידושי למסכת בבא בתרא בסוגיית דינים אלו (קכו-). עוד הוסיף שיש להקשות על עצם הראיה מלשון הכתוב, שהרי מאחר שנפסק להלכה שבנו של אדם יורש ועומד במקומו ונחשב 'כרעא' (רגל) דאביו, יש לומר שלעניין זה תמיד נחשב 'על פני', גם לאחר מיתה.

כך גם כתב הכלי חמדה (פרשת כי תצא סוף אות ב) שנראה שהרמב"ן עצמו לא הכריע את דבריו לדינא. והראיה שבספר המצוות, במצוות לא תעשה, כאשר השיג על הרמב"ם שלא מנה במצווה י"ב את האיסור 'לא יוכל לבכר', האריך הרמב"ן לברר לאו זה ולא ציין שם חילוק בין בכור חי לבכור אחר מיתתו.

גם בפתחי תשובה (שם) הביא שרבי יהושע פיק מחבר ספר מיני תרגומא העיר על שלא מצא בשום מחבר לדון על פי שיטת הרמב"ן, והעיר על דבריו כי דברי הרמב"ן הובאו בתשובות מהר"ם פדוואה (סימן מד) ובעבודת הגרשוני (סוף סימן סא). אמנם הגר"י פרעשיל בביאורו לשו"ת מהר"ם פדוואה העיר כי גם בלשון המשמעות ברורה שדברי הרמב"ן הם חידוש דין ואינם הלכה פשוטה לדינא. וגם בשו"ת עבודת הגרשוני ניכר שחש לזה שדברי הרמב"ן לא הוזכרו בשום פוסק, ולכן טרח לציין כי מהר"ם פדוואה הזכיר לדבריו.

באיסור 'לא יוכל לבכר', היות שבלאו זה נאמר 'על פני' הבכור, וביטוי זה מתייחס רק לאדם חי.

שיטת החתם סופר שיש מצות עשה

החתם סופר (חושן משפט סימן קג) כתב לחותנו, רבי עקיבא איגר, שאפשר שגם לדעת הרמב"ן הסובר שאם מת הבכור אין הדבר נכלל באיסור 'לא יוכל לבכר', עדיין יש מצות עשה של 'את הבכור בן השנואה יכיר לתת לו פי שניים', שכן במצוה זו לא מופיע הביטוי 'על פני'.

מחלוקת במדרש בפירוש 'על פני'

בפתחי תשובה (סימן רפא ס"ק א) הביא מה שהקשה מהרי"ם מבריסק בספרו כתונת פסים על דברי הרמב"ן, מהמדרש בפרשת במדבר (ב כו), שם הובא כי נחלקו רבי יצחק ורבי חייא בר אבא בפירוש הפסוק 'ויכהן אלעזר ואיתמר על פני אהרן אביהם'. רבי יצחק סבר שהכוונה בחיי אהרן, כמו שנאמר אצל תרח 'וימת הרן על פני תרח אביו', מה 'על פני' האמור שם הוא בחייו, אף 'על פני' האמור כאן בחייו. ואילו רבי חייא בר אבא סבר שהכוונה במות אהרן, כמו שנאמר (בראשית כג ג) 'ויקם אברהם מעל פני מתו', מה שם במותו, אף 'על פני' האמור כאן הוא במותו. והרי מפורש במדרש שיש פירוש של 'על פני' גם לאחר מיתה, ואם כן תמוהים דברי הרמב"ן שכתב ש'על פני' מתייחס רק לחיים.

ובשו"ת חיים שאל (חלק ב סימן מב אות כו) הביא על כך את תירוצו של מוה"ר ידידיה הכהן זלה"ה, נכדו של ה'שער אפרים', שבפרשת הבכור השנואה שבפרשת כי תצא אף רבי חייא בר אבא יודה שהכוונה בחיי הבכור, שהרי לא יתכן לפרש 'לא יוכל לבכר' במותו דוקא ולא בחייו. עם זאת, עדיין קשה לשון הרמב"ן שכתב שלא מצא 'על פני' אלא בחייו, כמו 'על פני אהרן אביהם', והרי פסוק זה שנוי במחלוקת.

וכתב שם ב'חיים שאל', שיתכן לומר שהרמב"ן לא חש לסברת רבי חייא בר אבא כי סברתו אינה מתיישבת בלשון הפסוק, ואין ראיה מהכתוב 'ויקם אברהם מעל פני מתו', שכן שם הכוונה 'לפני מתו' ממש, ואילו כשאומרים שאין 'על פני' לאחר מיתה, הכוונה שלא מדובר בפני המת עצמו. ועוד, שבפסיקתא נאמר במפורש ש'על פני אהרן אביהם' פירושו שמילאו מקום אביהם בחיי אביהם.

ואכן ברש"י על התורה, בפסוק 'ויכהן אלעזר ואיתמר על פני אהרן אביהם' (במדבר ג ד), כתב ש'על פני' פירושו בחייו.

ובערוך השולחן (סימן רפא סעיף ט) תירץ שמה שאמר רבי חייא בר אבא ש'על פני אהרן אביהם' הוא במותו, הכוונה היא כאשר טרם נקבר כמו בעניין שרה. וכמו שנאמר שם שמיד כשמת אהרן שימש אלעזר, וזה היה לפני הקבורה, וכפי שאמרו חכמים שלבש בגדי כהן גדול, ואיתמר נתמנה לסגן, אבל לאחר מיתה וקבורה אין נוקטים לשון 'על פני'.

הרב אלתר זלמן גלייזנר, גביר נכבד ובעל נכסים רבים, הגיע אל משרדו של עורך הדין החרדי, ר' מנדל פרידלנדר, כדי לערוך את צוואתו. הרב גלייזנר, איש מבוגר עם זקן לבן ארוך ועיניים חכמות שזכה להקים משפחה מפוארת של תלמידי חכמים ואנשי מעשה, ישב בכבוד על הכיסא מול עורך הדין.

אנחה כבדה נפלטה מפיו של הרב גלייזנר בעודו מסביר: "לפני שלוש שנים, בני בכורי, הרב יצחק יוסף גלייזנר ע"ה, נלקח לבית עולמו בפתאומיות לאחר מחלה קשה, והשאיר אחריו אלמנה ושישה יתומים רכים. רצוני לחלק את נכסיי שווה בשווה בין כל צאצאיי - בניי ובנותיי שעודם בחיים."

הרב גלייזנר השתהה רגע, ואז המשיך: "אך דבר אחד מסריד את מנוחתי - על פי דין תורה, לבכור מגיע פי שניים בירושה. בני הבכור כבר איננו עמנו, אך האם מותר לי לבטל את חלק הבכורה מנכדיי, ילדיו של יצחק יוסף ע"ה? האם בכלל יש להם זכות בכורה שעוברת אליהם מאביהם, או שמא עם פטירתו בטלה זכות זו?"

בעודו מכין את המסמכים, מיהר עורך הדין ר' מנדל לפנות ולברר את דבר ההלכה, האם מותר לרב גלייזנר לבטל את חלק הבכורה מנכדיי, ילדי בנו הבכור המנוח?

תשובה

ההלכה היא (סימן רפא סעיף ד) שאין אדם רשאי לומר שבנו הבכור לא יקבל פי שניים בירושתו, זאת מפני שנאמר בתורה (דברים כא טז): 'לא יוכל לבכר את בן האהובה על פני בן השנואה הבכור'. הוראה כזו נחשבת כהתניה על מה שכתוב בתורה, ואינה תקפה.

שיטת הרמב"ן שאין איסור לבטל זכות בכורה לאחר מות

הרמב"ן (דברים שם) מציין שנראה כי מצוה זו חלה רק כאשר הבכור עדיין בחיים. אולם, אם הבן הבכור נפטר בחיי אביו, אף שמבחינה הלכתית הוא יורש את חלק בכורתו גם בקבר ומעביר אותו לבניו, בכל זאת אם רצה הזקן ואמר 'ירשו בני כך וכך בנכסי, ובנו של בני הבכור יטול כך וכך בנכסי', דבריו קיימים כדרך שהם קיימים במקום שאין שם בכור. והטעם

לפי שהתורה אומרת 'על פני בן השנואה הבכור', ולא מצאנו את הביטוי 'על פני' אלא בהקשר של אדם חי, כמו: 'ויכהן אלעזר ואיתמר על פני אהרן אביהם' (במדבר ג ד), וכן 'וימת הרן על פני תרח אביו' (בראשית יא כה).

מכאן משתמע שלדעתו, הדין שלא ניתן לבטל את חלק הבכורה מהבכור חל רק כאשר הבכור חי. אך אם הבכור נפטר בחיי אביו, אף שמבחינה הלכתית יש חלק בכורה לבני הבכור לאחר מות הסב, בכל זאת רשאי הסב לשנות את החלוקה, שכן אין זה נכלל

